

1 Sarežģītā mantojuma atcerēšanās kā paradigma: holokausta atmiņas veidošanās procesi Latvijā

Didzis Bērziņš

Atmiņas (es lietoju daudzskaitļa formu, lai uzsvērtu mūsu spēju atcerēties dažādas lietas) var aizmigloties un sairt. Tās var kļūt selektīvas, stilizētas, izgreznotas un vēlākas pieredzes un informācijas ietekmētas. Turklāt atmiņas var būt neskaidras, sagrozītas, apspiestas un noliegtas. Vēl jo vairāk, tās var radīt, iekvēlināt un vairot naidu. [...] Tomēr atmiņas var arī būt tikpat precīzas, cik tās ir sāpīgas, tikpat skaidras, cik neapspiežamas. Tās var tikt saasinātas, saglabātas, pastiprinātas, dokumentētas un arī labotas, lai tās liecinātu par patiesību padziļinātā izpratnē. (Roth, 2001)

Ievads

Lai gan nacistu Otrajā pasaules karā īstenotā ebreju sistemātiska un masveidīga iznīcināšana līdz pat PSRS pastāvēšanas beigām netika apzīmēta ar jēdzienu “holokausts”, un vēl acīmredzamāk, tika ierāmēta atbilstoši padomju ideoloģijas teorētiskajām un praktiskajām deformācijām,¹ holokausta pētniecība pēdējās desmitgadēs arvien ir pārvērtējusi atziņu, ka padomju 20. gadsimtā okupētajās un kontrolētajās teritorijās ebreju iznīcināšanas temats bija tabu.² Holokausts padomju okupētajās teritorijās 45 gadu laikā bija specifisks

1 Kopumā holokausta tematikai Latvijas PSR historiogrāfijā tika atvēlēta pieticīga vieta. Holokausts visbiežāk tika raksturots kā pret padomju pilsoņiem vērstā terora sastāvdaļa, nevis kā patstāvīga problēma. Lai arī atsevišķos darbos ebreju iznīcināšanai Otrā pasaules kara laikā veltīta būtiska uzmanība, arī šajos gadījumos tikai kontekstā ar padomju tautas vai pilsoņu ciešanām. Savukārt tā laika nozīmīgākajos darbos ebreju iznīcināšana dažkārt tikai pieminēti atsevišķos piemēros vai tai atvēlēta īsa rindkopa kontekstā ar vispārējo nacistiskās okupācijas politiku un teroru (Berzin'sh, 2013).

2 Šādi izņēmumi gan joprojām pastāv, piemēram, Haincs Dītrihs Lēve (*Heinz-Dietrich Löwe*) raksta, ka “vidējais padomju lasītājs nekad nesaņēma nekādu informāciju par nacistu iznīcināšanas pasākumiem pret ebrejiem” (Löwe, 2011: 186).

diskurss, kas ietvēra gan temata noklusējumu, gan sagrozišanu atbilstoši padomju ideoloģijai, gan izmantošanu propagandas vajadzībām (Amar, 2014). Tādēļ padomju perioda propagandas mantojums, ko nu jau vairāk nekā pirms trim desmitgadēm pārņēma atjaunotā Latvijas Republika, bija daudzslāņains. No vienas puses, tas bija pārspilējums, kas attiecas uz latviešu lomu holokaustā un kas tās kategoriskākajā versijā izpaužas sešdesmito gadu padomju historiogrāfijā tapušajā tēzē par “bezvācu holokaustu” jeb bezvaras periodu mēneša ilgumā vai pat vairāk, kura laikā vietējie iedzīvotāji it kā patstāvīgi ķērušies pie ebreju iznīcināšanas (Stranga, 2006: 14), un citas padomju mītrades, kas būtiski pārspilē vietējo iedzīvotāju iesaistes labprātību, apmērus un atbalstu nacistu īstenotajai ebreju slepkavošanai, tai skaitā temata noklusējuma un valstiska antisemitisma sekas. No otras puses, tā bijusi ilgstoša pretestība tematam un noliegums pieņemt ne tikai iespējamo latviešu pašiniciatīvas, bet arī vietējo iedzīvotāju līdzdalības aspektu holokausta realizācijā, centienus diskutēt par šo jautājumu reducējot uz padomju propagandas ietekmi.

Pagātnes mantojuma un ārējās propagandas šķēršļi holokausta izprašanā

Padomju ideoloģizācijas sekas, kas attiecas uz holokausta tematiku, ir kavējušas bezkaislīgu holokausta izpēti Latvijā, dažkārt pētniekiem liekot ieņemt automātiskas aizstāvības pozīcijas. Par holokausta tematikas aktualitāti liecina arī uz krievvalodīgo auditoriju orientētajos Latvijas grāmatu namos plaši izplatītie darbi, kas bez skaidrojumiem un komentāriem atkārtoti padomju historiogrāfijas pamattēzes par latviešu kolaboracionistiem, asins noliešanu Salaspils nāves nometnē,³ simtiem tūkstošu ārvalstu ebreju, kas nogalināti Latvijā, un tūkstošiem ebreju sadedzināšanu Rīgas Horālajā sinagogā, bet jo īpaši akcentē vietējo iedzīvotāju lomu un motivāciju holokausta īstenošanā. Spilgts piemērs ir pēc pamatprofesijas ārsta Maksima Margolīna (*Maksim Margolīn*) apcere par holokaustu Latvijā, kurai dots apakšnosaukums – “Nogalināt visus ebrejus!” (Margolīn, 2011). Darba autors holokaustu attēlo kā Latvijas nacionālās valsts attīstības loģisku rezultātu:

Arāja komandas, tās skaitā vairāku simtu citu slepkavu, darbs kļuva par kroni antisemitiskajai kampaņai, kuru Latvijā divu starpkaru desmitgažu

³ Salaspils koncentrācijas nometnei veltītie padomju mīti kritiski analizēti Latvijas vēsturnieku publikācijā (Kangeris et al., 2016).

laikā īstenoja galēji labējie nacionālisti. Hitleriešu ienākšana viņiem kļuva par to brīnumnūjiņu, pēc kuras mājienu sāka realizēties viņu visslēptākais sapnis – nogalināt visus ebrejus. Visus! Kā vienu! (Margolin, 2011: 17)

Vēsturnieks Boriss Sokolovs norādījis, ka vairākums Krievijas vēsturnieku, publicistu un žurnālistu ir pārliecināti, ka Baltijā kopš deviņdesmitajiem gadiem noris vēstures revīzija vai pat falsifikācija, bet Krievijas vēsturnieku darbos, kas veltīti Latvijai Otrajā pasaules karā, lielākoties tiek mazināta padomju represiju nozīme un pārspīlēta vietējo kolaboracionistu loma nacistu pastrādātajos noziegumos, kuru centrālais elements ir holokausts, turklāt Vladimira Putina prezidentūras laikā šāda perspektīva kļuvusi par režīma politiku (Sokolov, 2009). Par to liecina arī atsevišķu ar oficiālo Maskavu cieši saistītu pagātnes pētniecības institūciju darbība – vizīteiktāk fonds “Vēsturiskā atmiņa”, kas izrāda īpašu interesi par Otrā pasaules kara vēsturi Latvijā, uzturot spēkā Krievijas pagātnes politikai vēlamos jau pieminētos priekšstatus par holokausta norisi Latvijā. Ņemot vērā Latvijai naidīgas propagandas izplatīšanu, fonda direktors Aleksandrs Djukovs un pētniecības programmu vadītājs Vladimirs Simindejs 2012. gadā tika pasludināti par *persona non grata* Latvijā.

Tostarp šāda politiskā spiediena rezultātā holokausts un latviešu vaina tajā kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas ir bijis jūtīgs jautājums un bieži kļuvis par iemeslu gan konfliktiem, antisemitiska diskursa publiskošanai. Tāpat holokausta atmiņu Latvijā būtiski ietekmējuši identitāšu sāncensība par lielākā upura tiesībām, jo līdzīgi kā ebrejiem holokausta atcere, latviešu identitātes centrālais elements ir stāsti par padomju laika represijām (Zelče, 2009), savukārt holokausts no šīs latviešu identitātes perspektīvas ticis izstumts. Antropoloģe Vieda Skultāne savulaik norādīja, ka padomju represijas un tās simbolizējošais elements – deportācijas – kļuva par būtisku latviešu identitātes sastāvdaļu, tāpat kā holokausts ir nozīmīgs pašizpratnes veidotājs ebrejiem (Skultans, 1997: 765). Izmantojot vēsturnieka Dena Stouna (*Dan Stone*) apzīmējumu, holokausta izpratne atjaunotajā Latvijā veidojusies atmiņu merkantilisma izpratnes ēnā (Stone, 2016). Pēc analogijas ar 19. gadsimta ekonomikas teoriju D. Stouns norāda uz aplamo priekšstatu, ka atmiņas ir ierobežots lauks, un, lai atcerētos kādu vienu notikumu, cits jāaizmirst, respektīvi atmiņu atzīšana darbojas savstarpējas konkurences apstākļos un kopējais resurss ir ierobežots. Atmiņu veidošanās prakse pēdējās desmitgadēs norāda uz pretējo – vienu traģisku noriņu atminēšanās, pieminēšana un nožēlošana visbiežāk nozīmē iedziļināšanos un empātiju arī pret citiem ārkārtējiem noziegumiem. Tādā izpratnē holokausta globālā atmiņa pretēji kritiķu apgalvotajam ir veicinājusi atcerēšanos gan kā globālu, gan nacionālu fenomenu.

Pretrunīgais holokausta diskurss un Latvijas neatkarības atjaunošana

Vispirms Atmodas periodā (1987–1991) tapa tiesiskais ietvars, kas turpmākajos gados nozīmīgi ietekmēja holokausta diskursu Latvijā. Holokausta atmiņas kontekstā nozīmīgākais notikums bija 1990. gada 19. septembrī Latvijas Republikas Augstākās Padomes pieņemtā deklarācija “Par genocīda un antisemitisma nosodījumu un nepieļaujamību Latvijā”, kas nosodīja nacistu un viņu vietējo kolaboracionistu noziegumus un vēstīja, ka Latvijas Republika uzņemas atbildību par holokausta atmiņas veidošanu:

Ar dziļu nožēlu ir jāatzīst, ka to vidū, kas palīdzēja realizēt okupantu ierosināto teroru, ir bijuši arī Latvijas pilsoņi. Nav un nevar būt nedz attaisnojuma, nedz sodāmības noilguma asiņainajam genocīdam pret ebreju tautu kā noziegumam pret cilvēci. [...] Latvijas Republika uzņemas rūpes par ebreju – genocīda upuru – piemiņas iemūžināšanu, kā arī par to Latvijas pilsoņu piemiņas saglabāšanu, kuri mēģināja glābt un glāba nelaimīgo fašisma upuru dzīvības, riskējot ar savējo (Latvijas Republikas Augstākā Padome 1990, 19. sept.).

Latvijas Republikas likumdevējs arī noteica 4. jūliju par oficiālu Latvijas atceres dienu – Ebreju tautas genocīda upuru piemiņas dienu, kurā izkarams Latvijas valsts karogs sēru noformējumā un kurā pie nodedzinātās Rīgas Horālās sinagogas ar augstāko valsts amatpersonu piedalīšanos ik gadu notiek svīnīgs piemiņas pasākums. Tomēr būtiskāk, ka par atjaunotās Latvijas atmiņas politikas pamatmērķi kļuva padomju noziegumu atmakošana un nosodīšana, bet holokausta izpēte sākotnēji bija tālu no atjaunotās valsts historiogrāfijas prioritātēm (Katz, 2016).

Vēsturnieks Andrejs Plakans raksta, ka būtībā padomju pagātnes koncepcijas tika aizstātas ar šī redzējuma pretinieku – latviešu trimdā izstrādātājiem un aktuālajiem nacionālistiskajiem priekšstatiem un identitātes konstrukcijām, kā rezultātā padomju perspektīvu nomainīja trimdas vīzija par latviešu pagātni (Plakans, 2011: 415, 424), bet neērtie un nevēlamie jautājumi, tai skaitā un galvenokārt – holokausts, lielākoties joprojām tika noklusēti un publiskajā dienaskārtībā tika analizēti un diskutēti tikai izņēmuma gadījumos. Pirmos publiskos holokausta aktualizēšanas un izvērtēšanas gadījumus pavadīja kaismīgas debātes, kuros dažkārt tika pausti seni aizspriedumi un Latvijas teritorijā valdījušo okupācijas režīmu – gan nacistiskā, gan padomju – veidoti propagandas mīti, tai skaitā antisemitiski. Spilgts un arī skandalozs tā laika

noskaņas raksturojošs notikums norisinājās 1991. gada ebreju genocīda upuru piemiņas dienā Rumbulā, kur publicists Mavriks Vulfsons publiski jautāja:

Ar ko tas izskaidrojams, ka brīvajā neatkarīgajā Latvijā ebreju masveida iznīcināšana [...] tiek apieta ar spītīgu klusēšanu, aprobežojoties tikai ar deklarātiviem parlamenta paziņojumiem un izvairoties no vienīgā, kas varētu pierādīt, ka jauns holokausts latvju zemē vairs nekad neatkārtosies – un proti – no paššķīstīšanas grēksūdzes? (Vulfsons, 1992: 46)

Savukārt Latvijas Republikas Augstākās Padomes priekšsēdētājs Anatolijs Gorbunovs oficiālajā uzrunā norādīja uz kolektīvu apsūdzību nepamatotību, runājot par ebreju iznīcināšanu 1941. gadā: “Tā nebija latviešu tauta, pat ne tās daļa. Te ir jārunā par atsevišķiem noziedzniekiem”, un tai pašā laikā nevirijās publiski piebilst: “Arī ebreju tauta var paškritiski atskatīties uz iepriekšējo paaudžu personību lomu vēsturē, it īpaši 1918. gada revolūcijā un 1940. gada notikumos Latvijā” (Gorbunovs, 1992: 44). Atmosferas laika sociāli politiskās pārmaiņas deva iespēju sākt publiski diskutēt par padomju oficiālās vēstures “baltajiem plankumiem”, kuros oficiālais traktējums izteikti disonēja ar vairāku Latvijas PSR sociālo grupu tiešajā pieredzē balstītajā un komunikatīvi mantotajā atmiņā, tomēr šīs diskusijas varēja norisināties tikai tanī pēcokupāciju diskursā, kas ietvēra holokausta temata nezināšanas, neizpratnes un valstiska antisemitisma propagandas un institucionalizācijas pazīmes.

Sociālpolitiskās pārmaiņas deva iespēju publicēt ebreju iznīcināšanas tematikai veltītus rakstus, un pirmie nozīmīgie celmlauži holokausta tēmu aktualizēja vēl pirms Latvijas neatkarības atjaunošanas. Spilgtākais piemērs bija emigrācijas vēsturnieka Andrieva Ezergaiļa pētījuma publikācija “Arāja komanda”, kas “LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis” tika nodrukāta ar akadēmiķa Viļa Samsona piebildi, ka “Padomju Latvijas lasītājam sociālistiskā plurālisma apstākļos var būt interesanti un pārdomas rosinoši iepazīties ar emigrantu liberāļu īpatnībām mūsu Tēvzemes vēstures vērtējumā” (Ezergailis 1988). Par holokausta diskursa aizsācējiem kļuva emigrācijas vēsturnieki Andrievs Ezergailis, Kārlis Kangeris un Latvijā holokaustu pārdzīvojušais muzeja “Ebreji Latvijā” dibinātājs Margērs Vestermanis, kurš šai laikā lielākoties publicējās vāciski (1991 un 1996) un arī latviski vēl Atmosferas laikā aktualizēja holokausta tematiku laikraksta “Literatūra un Māksla” plašā publikācijā ar nosaukumu “Cilvēcībai bija jāklusē” (Vestermanis, 1988).

Vēsturnieka A. Ezergaiļa lielapjoma pētījums (1996) un tā pārpublicēšana latviski (1999) deviņdesmitajos gados bija izņēmums, tāda bija arī vēsturnieku M. Vestermana un A. Ezergaiļa publiskā polemika, kas ietvēra diskusijas

par holokausta upuru skaitu, vietējo iedzīvotāju nozieguma līdzdalības motivāciju un nozīmību, kā arī citiem ebreju iznīcināšanas norišu izpratnes jautājumiem. Holokausta pētniecības infrastruktūra Latvijā principā nepastāvēja, un interese par tematu bija balstīta pētnieku pašiniciatīvā. Turklāt holokausta temats lielākoties neiekļāvās atjaunotās Latvijas atmiņu politikā, un tā aktualizēšana publiskajā telpā visbiežāk raisīja pretrunas un radīja saspīlējumus. Margers Vestermanis 1991. gada 15. jūnijā, uzstājoties konferencē Berlīnē, sacīja: “50 gadus pēc holokausta man pirmoreiz radusies izdevība publiski par to runāt. Labi, ka tas notiek Vācijā, bet vēl labāk būtu, ja tas varētu notikt manā dzimtenē, Latvijā.” (Vestermanis, 1991) Par holokausta izpratnes problēmām deviņdesmito gadu Latvijā liecina ne tikai dažas marginālas antisemitiskas akcijas, bet arī tobrīd (visdrīzāk – nemērķtiecīgi) īstenotā valsts atmiņu politika, ko raksturojis vēsturnieks Aivars Stranga:

Pēc neatkarības pilnīgas atjaunošanas Latvijā ne zinātnieku, ne – vēl jo vairāk – politiķu aprindās nebija skaidras izpratnes par to, cik nozīmīga ir holokausta izpēte no Latvijas starptautiskā stāvokļa un ārpolitisko mērķu sasniegšanas viedokļa. Pirmie uz šo svarīgo starptautisko aspektu norādīja trimdas vēsturnieki Andrievs Ezergailis un Kārlis Kangeris, taču 90. gadu pirmajā pusē viņu ieteikums, ka holokausta pētniecībai un izskaidrošanai jāpievērš valsts uzmanība, Latvijā neguva atsaucību. Gluži pretēji – 90. gadu pirmajā pusē bija vērojams intereses atslābums par šo problēmu, tai nepievērta uzmanību Izglītības ministrija. (Stranga, 2007: 30–35)

Vācijas vēsturnieks Hanss Heinrihs Vilhelms (*Wilhelm*), deviņdesmito gadu vidū rakstot par holokausta pētniecību un apziņu Latvijā, norādīja uz nepieciešamību “atklāt holokaustu Latvijā” (Wilhelm, 1997). Politiski tolaik vairākas pretrunas netika atrisinātas, bet citas tieši pretēji – saasinātas, Latvijas valstij demonstrējot dažādu attieksmi gan pret abiem okupācijas režīmiem, gan pret to upuriem. Spilgts piemērs ir 1996. gada 22. augustā Latvijas Republikas Saeimas pieņemtā deklarācija “Par Latvijas okupāciju”. Deklarācijā, kuras mērķis bija aicināt pasaules valstis un starptautiskās organizācijas atzīt Latvijas okupāciju un palīdzēt pārvarēt tās sekas, vērts pievērst uzmanību abu okupācijas režīmu noziegumu atainojuma salīdzinājumam: “Visā okupācijas laikā PSRS mērķtiecīgi īstenoja genocīdu pret Latvijas tautu”, bet “nacionālsociālistiskā Vācija, kas iedibināja savu režīmu, veica deportācijas un citas represijas pret iedzīvotājiem” (LR Saeima, 1996).

Par izteikti nepietiekamu holokausta izpratni valstiskā līmenī liecināja 1994. gada par starptautisku kļuvošais skandāls, kad pēc Valsts prezidenta

“Draudzīgā aicinājuma” (apzināti veidota atsauce uz Kārļa Ulmaņa līdzīgu latviešu pagātnes atmiņā saglabātu iniciatīvu) Latvijas skolām tika dāvinātas Ādolfā Šildes grāmatas par vēsturi. Vēsturnieks Šilde nacistiskās okupācijas laikā darbojās kā propagandists, tostarp holokausta laikā presē publicēja klaji antisemitiskus rakstus. Pēc Latvijas ebreju kopienas protesta un pirmajiem neveiklajiem mēģinājumiem attaisnot lēmumu prezidents Guntis Ulmanis atvainojās, bet prezidenta preses sekretāre demisionēja (Krupņikovs, 1994).

Lai gan prezidenta Ulmaņa vizītes laikā 1998. gada 23.–25. februārī Izraēlā izteiktā nožēla par vietējo antisemitu līdzdalību ebreju masveida iznīcināšanā – holokausta – Latvijas sabiedrībā tika uztverta neviennozīmīgi (Dribins, 2002: 126), kopš deviņdesmito gadu nogales Latvijas valsts ir aktīvi iesaistījusies dažādu izglītojošu un pētniecības projektu realizācijā un kļuvusi par demokrātisku ietvaru vairāku institūciju darbībai, kas veicina holokausta piemiņu un izpēti.⁴ Vērienīgajā Stokholmas forumā “Holokausta izglītība, izpēte un pieminēšana” Valsts prezidente Vaira Vīķe-Freiberga uzrunā atzina, ka “holokausts kā neizdzēšams kauna traips uz Eiropas karoga ir atstājis dziļas rētas arī Latvijā”, un norādīja:

Mēs kā latvieši nosodām holokausta masu slepkavības kā īpaši briesmīgus noziegumus pret cilvēci, mēs nosodām genocīdu kā kaut ko šausmīgu un pretīgu, mēs nosodām un nešauboties norobežojamies no personām, kas izdarījušas šādus noziegumus. Mēs nepieņemam nekādus attaisnojumus viņu rīcībai. Mēs nepieņemam nekādus nosacījumus, kas mīkstinātu viņu vainu. (Vīķe-Freiberga, 2000)

Holokausta pieminēšanas institucionalizācija Latvijā

Filozofs Avišajs Margalīts (*Avishai Margalit*) raksta, ka atmiņa ir saistīta ar rūpēm, jo kāda cilvēka vai lietas aizmiršana tiek uztverta kā rūpju trūkums un tieksmi pēc sava vārda nemirstības var skaidrot ar netveramu apziņu – ja vārds izdzīvo, tad vismaz kādā mērā un veidā izdzīvo arī būtība: “Mēs baidāmies no domas par nomiršanu, neatstājot pēdas. [...] Iespējamība pēc nāves dzīvot citu cilvēku mēlēs tiek uzskatīta par daudz labāku nekā pilntiesīga

⁴ Latvijas valsts Izglītības un zinātnes ministrija valsts sekretāra vadībā apņēmas izstrādāt rīcības plānu holokausta izglītībai, piemiņai un pētniecībai. Holokausta institucionalizācija Latvijā izpaudās arī tādos pasākumos kā holokausta iekļaušana Valsts izglītības standartā un Triju Zvaigžņu ordeņa III šķiras piešķiršana pieciem ebreju glābējiem – Jadvīgai Arcehovskai, Jurim Bērziņam, Ilgai Krūmiņai, Olgai Krūzmani un Bruno Rozentālam – 2000. gada vasarā (Dribins, 2002/1996: 125).

pēcnāves dzīve miesā un garā (lai ko tas arī nozīmētu).” (Margalit, 2004: 91–92) Līdz ar to aizmirsto skatījumā atmiņa, ētika un rūpes iespējams iztēloties kā trīsstūra virsotnes. Ilgstoši un daudzviet rūpes par holokausta nogalināto tuvinieku un līdzgaitnieku piemiņu pēc Otrā pasaules kara beigām uzņēmās izdzīvojušie. Šos cilvēkus līdzās pieredzētajām ārkārtējām šausmām un neticamas izglābšanās ir sagaidījusi – tiešā un pārnestā nozīmē – sagrauta pasaule, kurā no tuvākajiem dzīvs nav palicis neviens. Līdzās tam vainas apziņa par nespēju novērst nenovēršamo. Pasaulslavenais holokausta memuārists Primo Levi (*Levi*) rakstījis:

Man jāatkārto: mēs, izdzīvojušie, neesam īstie liecinieki. Tas ir neērts viedoklis, kuru es esmu apzinājies pamazām, lasot citu atmiņas un lasot savas ar laika distanci. Mēs, izdzīvojušie, esam ne tikai niecīgs, bet arī pret dabisku mazākums: mēs esam tie, kuri, pateicoties savām izlocīšanās īpašībām, spējām vai veiksmēi, nepieskārāmies bezdibenim. Tie, kuri pieskārs, tie, kuri ieraudzīja Gorgonu, neatgriezās, lai pastāstītu, vai arī atgriezās mēmi, bet viņi ir [...] pilnvērtīgie liecinieki, kuru atgriešanai būtu vispārēja nozīme. Viņi ir mērs, mēs esam izņēmums. (Levi, 1989: 83–84)

Smagās fiziskās un psiholoģiskās traumas, pieredzētā teju universālā necilvēcība daudziem no šiem cilvēkiem ir bijusi gan kā vairs nekad nenokratāms slogs, gan dzinulis atminēties, saglabāt piemiņā notikušo un noslep kavotos tuviniekus, līdzcilvēkus. Līdzīga vainas apziņa par tuviniekiem, kas miruši, mocījusi daudzus holokaustu pārdzīvojušos ebrejus un uzsvērta vairākos memuāros. Latvijā holokaustu pārdzīvojušais Aleksandrs Bergmanis, kas pats veidojis un vadījis Latvijas ebreju – bijušo geto un koncentrācijas nometņu ieslodzīto biedrību, atmiņās rakstījis:

Pagājis daudz gadu, bet man laiku pa laikam vēl aizvien rādās viens un tas pats sapnis – pie mūsu dzīvokļa durvīm klauvē. Es atveru durvis. Un uz sliekšņa stāv mans tēvs, ģērbies vecmodīgā mētelī, ar vecu koferi rokās. Es ar žestu aicinu viņu nākt iekšā, bet viņš stāv un pētoši raugās manī. Klusēdami mēs stāvam iepretim viens otram, pēc kāda laika tēvs pazūd, bet es pamostos ar vainas sajūtu par to, ka neesmu atradis vajadzīgos vārdus, lai viņš atgrieztos pie mums. (Bergmanis, 2011)

Socioloģe Elena Esposito (*Elena Esposito*), balstoties sistēmteorētiskā pieejā un domājot par atmiņas procesiem, norāda, ka par normu ir jāuzskata nevis atcerēšanās, bet gan aizmiršana (Esposito, 2008). Šī atziņa arī paredz,

ka atmiņas saglabāšanai un veidošanai nepieciešams mērķtiecīgs darbs. Holokausta kontekstā tas ilgstoši ir bijis nepieprasīts, tomēr dažādi motivēts, visbiežāk – pašai ziedzīgs un mērķtiecīgs, dažkārt – mūža garumā, darbs ar mērķi saglabāt holokausta upuru piemiņu un veidot holokausta apziņu.

Kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas tika dibinātas vairākas biedrības un muzeji, kuru tiešais vai pastarpinātais mērķis bija rūpes par holokausta piemiņas iemūžināšanu.⁵ Kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas īpaša loma holokausta izpētē ir bijusi Margēra Vestermana dibinātajam izpētes centram un vēlāk muzejam – “Ebreji Latvijā”, kas kopš Atmodas laika ir turpinājis liecību vākšanu par ebreju kopienas dzīvi, kā arī dažādu holokausta traģisko norišu dokumentēšanu. 2001. gadā institūcija ieguva valsts akreditēta muzeja statusu, ir savākusi bagātīgu materiālu un liecību krājumu, kas vēsta par holokaustu, kā arī aktīvi turpina darboties holokausta izpētē, piemiņas un izglītošanas veicināšanā. Mūsdienās muzeja “Ebreji Latvijā” darbinieki ir savākuši bagātīgu materiālu un liecību krājumu, kas vēsta par holokaustu un kas ietver gan zinātniskus pētījumus, gan dokumentus un vēstures liecības, gan publicētas un nepublicētas atmiņas, dienasgrāmatas un intervijas, gan holokausta upuru un izdzīvojušo personīgās lietas, gan fotogrāfijas un mediju holokausta tematikai veltītās publikācijas (Vestermanis, 2002).

Kopš 1998. gada holokausta izpētē aktīvi piedalās Latvijas Universitātes profesora Ruvina Ferbera vadītais Latvijas Universitātes Jūdaikas studiju centrs (JSC). Kopš dibināšanas centrs ir veicinājis izpratni par ebreju kultūru, vēsturi un tradīcijām, tostarp nozīmīgu līdzdalību holokausta izglītībā un pētniecībā. Kopš 1995. gada profesora Ferbera un profesora Hermana Branoverta (Izraēla) vadībā ik pēc diviem vai trim gadiem tikusi organizēta starptautiskā konference “Ebreji mainīgajā pasaulē”, kurā zinātniski apspriests plašs jautājumu loks, kas skar ebreju devumu Latvijas politiskajā, ekonomiskajā, sociālajā un kultūras dzīvē, tostarp arī holokausta norises un pieminēšanas aspekti. Laika posmā līdz 2017. gadam notikušas 10 konferences un publicēti astoņi ziņojumu krājumi. JSC īsteno nozīmīgu un starptautiski atzītu pētniecības projektu “Latvijas ebreji: vārdi un likteņi, 1941–1945”, kas tika aizsākts 2002. gadā un turpinās joprojām (Latvijas Universitātes Jūdaikas studiju centrs,

5 Ar holokausta pieminēšanu saistītas vairākas ilgāku laiku darbojošās sabiedriskas organizācijas, kuras lielākoties rūpējas par šajā traģēdijā izdzīvojušo dzīves kvalitātes nodrošināšanu un nav orientētas uz holokausta sociālās atmiņas veidošanu. Tāda ir bijušo geto un koncentrācijas nometņu ieslodzīto biedrība, ko ilgstoši vadījis Aleksands Bergmanis, Ebreju – kara veterānu asociācija, kas kļuva par ebreju – Latvijas Atbrīvošanas kara dalībnieku biedrības pēcteci, kā arī sociālās aprūpes centrs “WIZO–Rahamim”, bet starptautiskā organizācija “JOINT” ilgstoši maksājusi pabalstus Latvijā mītošajiem holokaustu pārdzīvojušajiem ebrejiem. (Dribins, 2002/1996: 143–149)

2023). Tas ietver vērienīgus un unikālus pētījumus to ebreju vārdu, personas datu un likteņu atgūšanai, kuri dzīvoja Latvijā holokausta priekšvakarā. Kopš 2013. gada darbojas JSC veidota interneta vietne “Holokausta piemiņas vietas Latvijā” – tiešsaistes datubāze ar holokausta piemiņas vietu karti un atrašanās koordinātām (Latvijas Universitātes Jūdaikas studiju centrs, 2023).

2005. gadā entuziastu grupa (Māris Gailis, Zaiga Gaile, Augusts Sukuts un Ārija Lipke) nodibināja biedrību “Žaņa Lipkes memoriāls”, vienlaikus uzsākot pieejamo liecību un materiālu izpēti, muzeja koncepcijas izstrādi, par kura autoru kļuva Viktors Jansons, un ēkas projekta izstrādi arhitektes Zaigas Gailēs vadībā. Muzeja ēka tika pabeigta 2012. gadā, un Žaņa Lipkes vārdā nosauktais muzejs papildināja ebreju glābēja vārdā nosaukto ielu Rīgā ar mērķi veicināt gan Žaņa Lipkes, gan visu ebreju glābēju atpazīstamību un godināšanu. Biedrības un muzeja dibināšana bija viens no posmiem centienos iemūžināt Žaņa Lipkes drosmīgās un pašai izdzīvotās rīcības piemiņu un komunicēt tā simbolisko jēgu. Žaņa Lipkes memoriāls kalpo kā diskusiju platforma, piedāvā lekcijas un īsteno projektus, kas vērsti uz holokausta izglītību, pieminēšanu un pētniecību, kļūstot par piemēru veiksmīgai pagātnes komunikācijas savienošanai ar izglītošanu un demokrātisko vērtību veicināšanu. Īpaša nozīme ir bijusi muzeja direktores Lolitas Tomsones un vēsturnieka Kaspara Zeļļa nu jau tradicionālajai iniciatīvai pieminēt Rumbulas upurus ikgadējā pasākumā pie nacionālā simbola – Brīvības pieminekļa.

Aktīvi holokausta pieminēšanas kontekstā darbojusies arī reliģiskā draudze un biedrība “Šamir”, kuru nodibināja profesors Hermans Branovers un rabīns Natans Barkāns, kas Atmodas periodā no Izraēlas atgriezās Latvijā un kļuva par Rīgas Ebreju reliģiskā draudzes vadītāju un ievērojamu jūdaisma reliģijas autoritāti (Dribins, 2007: 227). Biedrību “Šamir” šobrīd aktīvi vada Natana Barkāna dēls Menahems Barkahans. Biedrība regulāri organizējusi populārzinātniskas konferences, izdevusi grāmatas, bet kopš 2010. gada atklāšanas veidojusi Rīgas geto un Latvijas holokausta muzeju, kas vēsta gan par ebreju vēsturi, gan par holokausta norisi. Biedrība arī pārņēmusi starptautisku tradīciju un arī Latvijā rīko Dzīvo gājienu⁶, kura laikā Latvijas ebreju genocīda piemiņas dienā – 4. jūlijā – tā dalībnieki mēro ceļu no Rīgas Vecās ebreju kapsētas Maskavas priekšpilsētā cauri kādreizējā ebreju geto ielām līdz Otrajā pasaules karā nodedzinātajai Lielajai Horāļajai sinagogai.

⁶ Dzīvo gājiens pirmoreiz tika rīkots 1988. gadā no Aušvicas uz Birkenavu, gājienā piedalījās 10 000 jauniešu no visas pasaules (Levy, Sznajder, 2006: 144).

Holokausta piemiņas vietu izpēte un labiekārtošana

Holokausta upuru piemiņas veidošanai un holokausta atmiņas veidošanai īpaši nozīmīga un būtiska bijusi holokausta piemiņas vietu apzināšana, izpēte un labiekārtošana. Atmosferā laikā un pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas tika iekārtotas piemiņas vietas holokausta upuriem, tomēr lielākoties tie bija izņēmuma pasākumi, kas balstīti kādā individuālā iniciatīvā. Piemēram, 1991. gada 10. novembrī ebreju slepkavību piecdesmitajā gadadienā Daugavpilī tika atklāts tēlnieka Oļega Marinohas veidots piemiņas memoriāls ebreju genocīda un Daugavpils geto upuru piemiņai – granītā izcirstu Dāvida zvaigzni un ierakstu jidišā “Izraēlas bērnu piemiņai”, bet Dundagā novadpētniece Jautrīte Freimute organizēja lielas koka Dāvida zvaigznes uzstādīšanu tur nošauto ebreju piemiņai, kas tika uzlikta 1992. gada 19. jūnijā (Mellers, 2013: 90, 102).

Jauns posms holokausta piemiņas vietu ierīkošanā aizsākās pēc tūkstošgažu mijas, kad piemiņas objekti tika radīti holokausta nozieguma galvenajās un pēc upuru skaita lielākajās vietās. 2001. gadā tika pabeigts Sergeja Riža projektētais memoriāls nacisma upuriem Biķernieku mežā, kura atklāšanas pasākums, piedaloties Valsts prezidentei Vairai Vīķei-Freibergai un Rīgas mēram Guntim Bojāram, kļuva par vērienīgu notikumu (Mellers, 2013: 288). 2002. gadā izveidota piemiņas vieta masu slepkavības vietā Rumbulā (arhitekts S. Rižs). Pirms memoriāla atklāšanas Rīgas Domes Pieminekļu padome gan iebilda pret Sandras Kalnietes aicinājumu piemiņas tekstā iekļaut arī informāciju par “vietējo atbalstītāju” līdzdalību holokaustā, bet tā atklāšanas pasākumā piedalījās augstākā ranga politiķi, tas kļuva arī par starptautisko mediju notikumu (BBC, 2002). Savukārt 2005. gada jūnija sākumā Šķēdes kāpās, 15 kilometrus no Liepājas, tika atklāts lielākais holokausta upuriem veltītais memoriāls Latvijā – tēlnieka Raimonda Gabaliņa projektētais piemiņas ansamblis milzīgas stilizētas menoras veidolā. Gadu iepriekš Ebreju kapsētā Liepājā par holokaustu Latvijā pārdzīvojušā fiziķa Edvarda Andersa līdzekļiem tika izveidota memoriālā siena ar nogalināto Liepājas ebreju vārdiem (Stranga, 2006: 207–209).

2003. gada 16. martā Rīgā ebreju kopienas namā notika pirmais Latvijas ebreju kopienas kongress, kas nodibināja un ievēlēja Latvijas Ebreju draudžu un kopienu padomi, kas apvieno vairākus desmitus sabiedrisko organizāciju un juridisko personu. Pirmais LEKDP mērķis bija ebreju masu slepkavības vietu apzināšana un piemiņas zīmju izveidošana visās Latvijas vietās, kur ebreji dzīvojuši un tikuši noslepkavoti (Stranga, 2006). Šī procesa simbolisko jēgu raksturo pēc Oļega Marinohas idejas izveidotais un Daugavpilī uzstādītais piemineklis, kurš vēsta: “Cilvēks ir dzīvs, kamēr ir dzīvas atmiņas par viņu.”

Mērķa īstenošanā Latvijas Ebreju kopienu un draudžu padome aktīvi līdzdarbojās ar muzeju “Ebreji Latvijā”. Projekta sākotnējais mērķis bija visā Latvijā izvietot zīmes ebreju nogalināšanas vietās, arī tajās, kas ir grūti sasniedzamas un tālu no tābrīža pilsētas vides vai citas infrastruktūras, piemēram, mežā. Tādējādi sākotnēji projekta ietvaros simboliskas zīmes ar Dāvida zvaigzni un īsu uzrakstu jidišā visbiežāk tika stiprinātas pie kokiem, tādēļ laikā, kad LEKDP un muzejs “Ebreji Latvijā” Meijera Melera vadībā uzsāka projektu, kura mērķis bija apzināt un saglabāt piemiņas vietas, viņi paši to ar ironiju dēvēja – “Latvijas priedes un bērzi”, jo visbiežāk par notikušo traģēdiju vēstīja tikai viņu izvietotās zīmes uz kokiem (Mellers, 2013).

Latvijas ebreju kopienu un draudžu padome, tai skaitā sadarbībā ar vietējām pašvaldībām, izveidoja pieminekļus vairākās ebreju nogalināšanas vietās. Pirmie pieminekļi šajā projektā tika izveidoti 2003. gadā Aucē, 2004. gadā Maltā un 2005. gadā kādreizējās koncentrācijas nometnes vietā Mežaparkā Rīgā. Projekta realizācija nacionālu mērogu ieguva laika periodā no 2006. līdz 2008. gadam. 2006. gadā piemiņas vietas tika labiekārtotas un pieminekļi izveidoti Gostiņos, Koknesē, Vecbebras, Limbažos, Rucavā, Skrundā, Vaiņodē, Valkā, 2007. gadā Aglonā, Kuldīgā, Valdemārpilī, bet 2008. gadā Carnikavā, Talsos, Strenčos un Puzē (Mellers, 2013). Latvijas ebreju kapsētu un holokausta upuru slepkavības vietu apzināšanas un izpētes darba rezultāti apkopoti 2006. gadā publicētajā grāmatā “Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas”. Piemiņas vietu izveide un labiekārtošana turpinājusies arī nākamajās desmitgadēs. 2020. gada oktobrī, godinot holokausta nogalinātos ebrejus, atklāta piemiņas vieta Aknīstē (Vessele, 2020). Vairākās Latvijas pilsētās pēc neatkarības atjaunošanas radīti emocionāli iespaidīgi un mākslinieciski augstvērtīgi pieminekļi vai zīmes holokausta upuriem (tipiskākie piemēri ir Aucē, Madonā, Rīgā un Preiļos). Daudzviet šo piemiņas vietu oficiālā atklāšana kļuva par nozīmīgiem vietējā mēroga notikumiem,⁷ dažviet, piemēram, Preiļos, atbilstoši vietējam kalendāram notiek ikgadēji piemiņas pasākumi.

⁷ Piemēram, Kandavā ar Ebreju draudžu un kopienu padomes, Eiropas Savienības un Latvijas valsts atbalstu izveidotā pieminekļa svinīgā atklāšana 2007. gada 29. aprīlī tika pasludināta arī par Ebreju kultūras dienu, kuras organizēšanā sadarbojās Kandavas pilsētas dome, Ebreju draudžu un kopienu padome, Kandavas biedrība “Ebreju draugi” un kurās vietējie iedzīvotāji sirsnīgā gaisotnē publiski dalījās atmiņās par saviem nogalinātajiem ebreju kaimiņiem. (Mellers, 2013: 151–153)

Holokausta pētniecības institucionalizācija

Laika periods ap tūkstošgažu miju liecina par to, kā politiskās norises ietekmē kolektīvās atmiņas procesus,⁸ jo šajā laikā norisinājās izteikta holokausta institucionalizācija, ko noteica Latvijas vēlme iestāties tādās starptautiskajās organizācijās kā ES un NATO, bet kas ar tematu attālināti pazīstamajai auditorijai varēja radīt izjūtu par holokausta tematikas pārlietu popularizēšanu un “rietumnieciskošanu”. Pretnomelnojuma līgas (*Anti-Defamation League*) globālajā aptaujā, ko ASV bāzētā organizācija īsteno, lai noteiktu un sekotu antisemitisma izplatībai un tendencēm, atklāts – lai gan vispārējos antisemitisma rādītājos Latvija uzrāda aptuveni Austrumeiropas reģionam raksturīgu rezultātu, vizuāli indekss demonstrē gan neizpratni un/vai nezināšanu, gan nepatiku pret holokausta tematiku. Viens no apgalvojumiem, kam respondenti aicināti atbildēt apstiprinoši vai noraidoši, aptaujā ir “Ebreji joprojām pārāk daudz runā par to, kas ar viņiem notika holokaustā”. Šo apgalvojumu par pamatotu 2014. gadā atzinuši 53 %, bet 2015. gadā – 60 % Latvijas respondentu. Uz kopējā fona atbildēs uz šo apgalvojumu īpaši izceļas visas trīs Baltijas valstis, uzrādot augstākos rādītājus starp visām pētījumā iekļautajām valstīm. Savukārt apgalvojumu “Holokausts notika, un vēsture to raksturo pareizi” Latvijas respondenti kā patiesu novērtējuši tikai 55 % gadījumu, kas ir zemākais rādītājs aptaujā starp Eiropas valstīm (ADL, 2015).

Kopš Latvija 1995. gadā, oficiāli piesakoties dalībai Eiropas Savienībā, uzsāka ceļu uz iestāšanos eiroatlantiskajās organizācijās, valsts politiskās dienaskārtības veidotāji apņēmas sekot dažādu starptautisko organizāciju pārstāvju piedāvātajām nepieciešamo pārmaiņu vadlīnijām. Integrācija Eiropas politiskajā un līdz ar to arī vēstures telpā paredzēja arī padziļinātāku holokausta izpratni (Rozenšteine et al., 2011). Respektīvi, Latvija saņēma skaidras rekomendācijas holokausta izpētes un pieminēšanas veicināšanai plāna izstrādei un īstenošanai valstiskā līmenī. Būtiskas pārmaiņas holokausta izpētē radīja lēmums nodibināt vēsturnieku komisijas visās trīs Baltijas valstīs. Vēsturnieku komisiju pētnieciskajā darbā īpašu uzmanību bija paredzēts veltīt jautājumam par ebreju likteni Otrajā pasaules karā un vietējo iedzīvotāju lomu tajā, bet komisiju darbu turpināt, līdz komisijas locekļi secinātu, ka arhīvu materiāli ir izpētīti (Kangeris, 2010).

8 Atmiņas pētniece Aleida Asmane nodala politisko un sociālo atmiņu un norāda, ka politiskā atšķirībā no sociālās atmiņas tiek veidota “no augšas” ar mērķi vaidot vai stiprināt nacionālo (valstu gadījumā) identitāti. (Assmann, 2004)

Latvijas Vēsturnieku komisija (LVK) tika nodibināta 1998. gada 13. novembrī ar Valsts prezidenta Gunta Ulmaņa atbalstu un oficiālo uzdevumu pētīt noziegumus pret cilvēci divu okupāciju laikā (1940–1956) un “rosināt stereotipu pārvarēšanu, jaunas pieejas meklēšanu vēstures pētīšanā un vēsturiskās apziņas veidošanā”. Pirmās jaunizveidotās struktūras starptautiskās konferences atklāšanas runā prezidents Ulmanis norādīja:

Ir svarīgi noskaidrot, ar kādām rokām un kuru ideju aizsegā tie tika pastrādāti. Svarīgi zināt, cik lielā mērā Latvijas iedzīvotāji tika iesaistīti padomju un nacisma režimos, cik Latvijas iedzīvotāju kļuva par labprātīgiem līdzskrējējiem un piedalījās noziedzīgajās represijās pret civiliedzīvotājiem. Kā ikvienai Eiropas valstij, arī Latvijā sabiedrībai ir svarīgi gūt **dziļāku un detalizētāku patiesību** [autora izcēlums] par Otro pasaules karu un totalitāro laiku. (Ulmanis, 2007/2000: 15)

Kopš tūkstošgažu mijas holokausta izpēte Latvijā piedzīvoja uzplaukumu un pamatā norisinājās LVK institucionālajā ietvarā. Holokausta pētniecība tika atzīta par prioritāru virzienu jaundibinātās Latvijas Vēsturnieku komisijas darbā, un tās īstenošanai izveidota apakškomisija “Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā nacisma okupācijas laikā 1941.–1944. g.” (Vēsturnieku komisija). Viens no holokausta izpētes apakškomisijas pirmajiem izaicinājumiem bija atbilstošu pētnieku atlase. Lai gan, ņemot vērā attiecīgas pētnieciskās struktūras neesamību, uzdevums nebija viegls, tas tika izpildīts, un turpmākās desmitgades laikā komisijas paveica vērīgu darbu, organizējot starptautiskas zinātniskas konferences, veicinot holokausta pētniecību un kopumā publicējot 29 apjomīgus sējumus, no kuriem seši veltīti holokausta tematikai, turklāt ar tematu saistīti pētījumi publicēti arī citos sējumos (Vēsturnieku komisija).

Neraugoties uz vērīgu paveikto darbu, komisijas sasniegumi tikuši kritizēti, norādot, ka tie principā nerasniedza rezultātu, kas varētu mazināt plaису kopienu kolektīvajās atmiņās. Eva Klarita Petai (*Eva-Clarita Pettai*) raksta, ka komisijas gan Lietuvā, gan Latvijā, ietvertas vēstures objektīvismā, nav spējušas saprast un dzīvot līdzī reālajām, subjektīvajām sociālās atmiņas realitātēm un aktualitātēm, tādēļ to paveiktajam darbam nav izdevies mazināt sabiedrības polarizāciju skatījumā uz pagātņi (Pettai, 2011; Onken, 2007). LVK darbības visvairāk kritizētais aspekts ir bijis apgūto zināšanu komunicēšana un tālāk nodošana plašākai Latvijas sabiedrībai un arī Latvijas akadēmiskajai kopienai. Savulaik arī paši komisijas locekļi par aktuālu atzinuši jaunas, apkoņojošas monogrāfijas par holokaustu Latvijā uzrakstīšanu (Ivanovs, 2011: 31),

tomēr tas nav noticis, un prezidenta Egila Levita vadībā komisija darbu nav turpinājusi. Vērtējot Latvijas Vēsturnieku komisijas veikumu holokausta sociālās atmiņas kontekstā, jāpievienojas darba grupas “Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā nacisma okupācijas laikā 1941.–1944. g.” vadītāja Aivara Strangas atskatam uz paveikto un tā vērtējumam:

Latvijas Vēsturnieku komisijas rīcībā ir tikai viens – vai gandrīz tikai viens – līdzeklis: holokausta vēstures akadēmiska pētniecība, kas arī ir komisijas galvenais uzdevums. Bet ar akadēmiskiem darbiem – lai cik ievērojama arī būtu to nozīme, vēl ir daudz par maz. Ebreju traģēdijai ir jāklūst par visu Latvijas iedzīvotāju vēsturiskās atmiņas un vēsturiskās apziņas daļu; vismaz jācensas, lai tas tā būtu. Uzdevums nav viegls. Holokaustam kā vēsturiskās apziņas daļai būtu jāiemiešojas ne tikai – un varbūt pat ne tik daudz – akadēmiskos pētījumos, bet arī populārās grāmatās, filmās, lugās, monументos un piemiņas vietās un daudzos citos veidos – visā tajā, kas veido kopēju atmiņu mantojumu. (Stranga, 2006: 22)

Kopš 2019. gada Valsts prezidents Egils Levits pēc būtības ir pārtraucis LVK darbību, kas gan ar pētniecisku aktivitāti neizcēlās arī iepriekšējā prezidenta virsvadībā. Lai gan, apturot LVK darbu līdzšinējā formātā, prezidenta institūts solīja turpināt sadarbību “mobilākā formā – kā regulāras tikšanās, konferences ar, šajā gadījumā, valodas un vēstures nozares pārstāvjiem”, formāta maiņa drīzāk bijusi saturiska, un prezidentes Vairas Viķes-Freibergas postulētais holokausta un vietējo iedzīvotāju līdzdalības atzišanas diskursus pārtapis vietējo iedzīvotāju pretošanās un atmodas diskursu akcentēšanā. Līdz ar to raksta tapšanas laikā patiesi ir arī deviņdesmito gadu norišu raksturošanai izmantotais citāts: “Holokausta pētniecības infrastruktūra Latvijā principā nepastāvēja un interese par tematu bija balstīta pētnieku pašiniciatīvā”. Šobrīd šāds raksturojums gan atbilst vairs tikai zinātniskajai infrastruktūrai, jo populārzinātniskā un izglītojošā divās pēdējās desmitgadēs ir krietni attīstījusies. Pēdējā visaptverošā monogrāfija par holokaustu Latvijā ir uzrakstīta jau vairāk nekā pirms divām desmitgadēm.

Profesora Ezergaiļa klasiskais darbs bija celmlauzis savā jomā un kļuvis par atsauču avotu starptautiska līmeņa pētnieku darbos (Longerich, 2010), tomēr pētniecības attīstība un pilnībā neapvertie aspekti pieprasa jaunu, iespējami visaptverošu pētījumu publicēšanu, iekļaujot jaunākos vēsturnieku atklājumus. Īpaši tas attiecas pēc būtības neizpētīto un neizanalizēto vietējās līdzdalības fenomenu. Neraugoties uz vairākiem detalizētiem pētījumiem, vairāki būtiski jautājumi par holokaustu Latvijā šobrīd ir nepilnīgi atbildēti.

Salīdzinoši ar ebreju iznīcināšanas vēsturi mazāk ir pētīti citu nacistisko upuru vēsture Latvijā, piemēram, romu, homoseksuāļu represiju aspekti.

Vēsturnieks Martins Dīns (*Martin C. Dean*) norāda, ka Baltijas valstu pētniekiem ir izstrādājies tipveida holokausta norišu atainojums, kura struktūra ir šāda: 1) izņemot dažas marginālas grupas, pirmskara periodam raksturīgs relatīvi nenozīmīgs antisemitisms; 2) padomju okupācijas traģiskā pieredze un tās negatīvā ietekme uz latviešu-ebreju attiecībām; 3) vietējo iedzīvotāju līdzdalība holokaustā kontekstā ar ebreja-padomju kolaboracionista tēla uztveri. Šāda pieeja tiek kritizēta Rietumu pētnieku darbos, norādot uz to, ka padomju okupācijas gads nav pietiekams pamats, lai izskaidrotu to, kas notika vietējo iedzīvotāju un ebreju attiecībās nacistiskās okupācijas laikā (Dean, 2004: 123–124).

“Spoku varoņu” meklējumi un holokausta noziedznieku rehabilitācija

Parasti historiogrāfijas iedarbībai ir netiešs raksturs, jo vēstures zinātnes ietekmes spēku nosaka ne tikai akadēmiski pētījumi, kas domāti speciālistiem, bet arī vēsturiskā publicistika, daiļliteratūra, māksla, kas adaptē un pielāgo vēsturnieku koncepcijas, interpretācijas, vērtējumus un atziņas ierindas lasītāju līmenim (Ivanovs, 2003: 59). Šādā kontekstā būtiski tie populārās kultūras produkti, kas pēdējā desmitgadē veltīti holokausta tematikai un vērtējami kā lieliski sāpīgās pagātnes komunikācijas un izpratnes veicināšanas līdzekļi.⁹

Tai pašā laikā vairāki autori kopš 2010. gada radījuši darbus (no avižu rakstiem līdz grāmatām un no TV raidījumiem līdz operai), kuri veltīti Herbertam Cukuram un kuros viens no slepkavnieciskās Arāja vienības atslēgas cilvēkiem atainots vienpusēji pozitīvi, būtiski mazināta vai nav izvērtēta viņa līdzdalība holokausta noziegumos, kā arī vērojamas skaidras Cukura heroizācijas iezīmes.¹⁰ Izsekojot Herberta Cukura dzīvesstāstam un tā atspoguļojumam

⁹ Holokausta tematikai veltītas tādas dokumentālās filmas kā režisora Rodriga Rikarda “Žanis un citi” (2000), Vladimira Molčanova (*Molchanov*) “Rīgas geto melodijas” (*Melodii Rīzhskogo getto*, 2006), Borisa Maftsira (*Maftsir*) “Atmiņas atvilktnes” (*Drawers of Memory*, 2017), Martas Hercas “Mēs tikai tagad sākam” (2022), kā arī mākslas filmas “Tēvs Nakts” (režisors Dāvis Sīmanis, 2018; sākotnējais nosaukums “Puika ar suni”) un “Pilsēta pie upes” (režisors Viesturs Kairiņš, 2020).

¹⁰ 2011. gadā tika izveidots nodibinājums “Herberta Cukura piemiņas fonds”, kā arī Herberta Cukura personībai un lomai holokausta realizācijā Latvijā veltīti vairāki attaisinoši un slavinoši populārās kultūras produkti. Spilgti piemēri ir Roberta Klimoviča, Baibas Šābertes, Elitas Veidemanes, Jura Millera un Armada Pučes darbi. Galu galā šai nekritiskajai Herberta Cukura rehabilitētāju grupai savā 2015. gadā

Latvijas publiskajā telpā, žurnāliste un pētniece Linda Kintslere (*Linda Kintslere*) secina, ka Cukura nogalināšana radījusi garu sazvērestības un revizionisma ķēdi:

Viņa nāves veids viņu iezīmēja kā unikālu, kādu, kuram ir tiesības uz iespaidīgām beigām. Būtu bijis labāk ļaut viņam nodzīvot atlikušo mūžu cietuma kamerā, notiesājot viņu tumsībai un neapšaubāmai noziedzībai, nevis piešķirt viņam mocekļības balvu un līdz ar to arī balvu par strīdīgu, nenoteiktu, mainīgu stāstu. Un tomēr viņa nāve deva viņam dzīvību. Tā ļāva viņam pievienoties Austrumeiropas neparasti dzīvīgo mirušo ķermeņu iemītniekiem, ko antropoloģe Ketrīna Verderija (*Verdery*) nodēvējusi par postsociālistisko "līķu politiku". [...] Šajā gadījumā neliela revizionistu pildspalvu armija patiešām gaidīja savu laiku, līdz pienāca brīdis, lai uzsāktu šī asiņainā līķa lietu. Viņi to atdzīvināja un lika viņam atkal runāt ne tikai sazvērestības romānu lapās un tīmekļa forumos, bet arī tiesā. (Kintslere, 2022: 97–98)

Socioloģes Daina Eglīte (*Daina Eglitis*) un Mišela Kelso (*Michelle Kelso*) Cukuru apzīmē ar spoku varoņa jēdzienu, kas ir "no jauna izgudrots vēsturisks varonis", kurš, neskatoties uz to, ka ir iesaistīts morālos vai juridiskos pārkāpumos, ir izcelts un cienīts nacionālajās kopienās:

Cukurs simbolisku balsi piešķir Latvijas iedzīvotāju grupai, kas aizvainojas pret starptautiskajām apsūdzībām un cenšas saglabāt upura mantiju. [...] Latvijā Cukura heroizācija ir balstīta uz dramatisku stāstījumu, kas viņa devumu noslēdz ar gadsimta lielajiem kariem. Viņa stāsts atspoguļo nācīgas stāstu: cīņa par valsti pēc impēriskās Krievijas sabrukuma; neatkarības gados paveiktais; un cīņa pret komunismu. (Eglitis, Kelso, 2018)

Spilgts notikums, kas skaidri iezīmēja trīs desmitgažu laikā tapušo Latvijas holokausta atmiņas diskursu, kurš ietver arvien izteiktāku upuru atzīšanu un to formalizētu pieminēšanu, bet atklāti ignorē vietējo slepkavu tematiku, risinājās diskusijās par pieminēti Latvijas karagūstekņiem, kas 2018. gadā tika izveidots Beļģijas pilsētā Zedelgemā (Konohovs, 2018). Pēc atkārtotiem vairāku sabiedrisku organizāciju protestiem un kritiskām publikācijām pret "Latvijas stāvstrops brīvībai", kas izvietots kādreizējā koncentrācijas nometnē, kura Otrā pasaules kara laikā tika izmantota nacistu pakļautībā

darbā pievienojies arī Andrievs Ezergailis, kurš 1999. gada monogrāfijā vairākkārt un nepārprotami norādīja uz Cukura lomu holokausta īstenošanā (Bērziņš, 2016).

karujošo filtrācijai un kurā no 1945. līdz 1946. gadam tika noņemti vairāk nekā 11 700 latviešu karagūstekņu, Beļģijas pilsētas Zedelgemas pašvaldība izlēma lūgt Beļģijas zinātniekiem izveidot starptautisku pētnieku grupu, lai tā izvērtētu situāciju un ieteiktu, kā pašvaldībai rīkoties.

2021. gada novembra nogalē starptautiska pētnieku grupa tikās, lai apskatītu kādreizējās karagūstekņu noņemnes teritoriju un pieminekli, vērtētu situāciju, apspriestos un pieņemtu lēmumu. Pēc divu dienu kopīga darba 15 temata eksperti vienojās par ieteikumu pieminekli pārvietot (LBPCVS, 2021). Būtiskākā ar pieminekli saistītā un tajā neidentificētā problēma ekspertu grupas skatījumā bija tā, ka Zedelgemas nometnē atradās ne tikai mobilizētie "latviešu leģionāri", bet arī tie brīvprātīgie, kas dažādu bruņotu formējumu sastāvā piedalījās civiliedzīvotāju masveidīgā un sistemātiskā iznīcināšanā, tostarp holokaustā.¹¹

Pēc Zedelgemas ekspertu grupas lēmuma publiskošanas pieminekļa izveides partneris (LOM) lēma diskreditēt pētnieku grupas secinājumus, publicējot vairākus muzeja vadošo amatpersonu tekstus, kas vērsti gan pret starptautisku universitāšu un institūtu pētnieku veidoto grupu kopumā, gan tās secinājumiem (LOM, 2022). Muzeja pozīciju atbalstīja vairākas Latvijas ministrijas, Latvijas Ārlietu ministrija nosodīja, bet Latvijas vēstnieks Beļģijā Zedelgemas pašvaldībai iesniedza protesta notu (LSM.lv Ziņu redakcija, 2022). Šāda valsts pozīcija holokausta noziegumu atpazīšanas kontekstā ir pretrunā ar laiku, kad nevēlēšanos nosodīt holokausta nozieguma līdzdalībniekus kā nepieņemamu vairākkārt aktualizēja Valsts prezidente Vaira Vīķe-Freiberga:

Sāksim ar kolaboracionismu un nacistu noziegumiem, kas notika arī Latvijā. Nu, notika! Bet tas ilgu laiku tika noliegts. [...] Tātad pirmais – mums ir jāatkratās no šī mīta, ka latvieši nepiedalījās. Tas ir arī tas, ko no mums pieprasa pasaules ebreju kopiena. Mums jānonāk līdz šim psiholoģiskajam solim un jāatzīst, ka tur bija arī latviešu līdzdalībnieki. Tas ir noziegums, un

11 Vēsturnieks Valdis Kuzmins norādījis, ka Zedelgemā varētu būt bijuši internēti 100 SD vienību latviešu karavīri. Lai gan vēsturnieks norāda, ka šie aprēķini vēl ir jāapstiprina, runājot par kara noziedzniekiem Zedelgemā, V. Kuzmins atzīst: "Ir zināms, ka tur bija. Ir noteikti zināms, ka tur bija." (CHOL, 2021) Arī negatīvā ziņā zināmākais no viņiem – Viktors Arājs. Taču jāņem vērā arī tas, ka SD grupa, lai arī visnepārprotamāk un tiešāk iesaistīta, bija tikai daļa no nacistiskās civiliedzīvotāju slepkavošanas mašīnērijas. Tajā ietilpa un kara noziegumos piedalījās arī kārtības policijas, policijas bataljonu, tā dēvēto "pašaizsardzības" un citu struktūru pārstāvji (Neiburgs, 2011), kuru precīzs skaits un atrašanās Zedelgemas nometnē būtu detalizēti pētāms temats, bet kuru skaits būtiski pārsniedz Latvijas Okupācijas muzeja minētos "dažus desmitus" (LOM, 2022). Nepilnīgās un pretrunīgās pētnieciskās informācijas dēļ ekspertu grupa pēc Latvijas un citu pētnieku iebildēm "mikstināja" ziņojumā par pieminekli Zedelgemā sākotnējā tekstā iekļauto norādi uz tūkstošiem vietējo kolaboracionistu, kas piedalījās masu slepkavībās pret civiliedzīvotājiem, konkrētus skaitļus jeb "tūkstošus" nenorādot (LBPCVS, 2021).

noziegums ir jāsoda. Un ir arī jāsaprot, ka nekas nevar šādus noziegumus attaisnot. Mums jātiek vaļā arī no ļoti kaitīgā mīta, it kā 14. jūnija deportācijas un fakts, ka daudzi cilvēki tajās pazaudēja savus tuviniekus, varētu būt attaisnojums viņiem vēlāk stāties bedres malā un šaut ebrejus. Tas nav attaisnojums! [...] To, kāpēc latvieši bija gatavi stāties vērmahta rindās un iet karot pret komunismu, pasaulei izskaidroja Rietumu bēgļi Nirnbergas prāvās. Šis izskaidrojums tika pieņemts, un to mēs varam aizstāvēt. Kaut ne bez grūtībām. Bet to, kāpēc atradās latvieši, kas piedalījās civiliedzīvotāju apšaušanā, nevar izskaidrot nevienam nekad un nekur, tas mums ir jāsaprot. Un tā ir būtiska starpība. (Viķe-Freiberga, 2001)

Nobeigumā

Holokausta jautājums, precīzāk, jautājums par līdzatbildību un nožēlu par holokausta norisi un tā upuriem šobrīd ir pamatā simbolisks un tikai atsevišķos, īpašos gadījumos – juridisks. Tas ir morāles jautājums – kā godprātīgi atzīt, ka noticis nežēlīgs, neiedomājams noziegums. Tas ir jautājums arī par spēju paškritiski norādīt, ka valsts, kuras valstsnācijas pārstāvji ir piedalījušies šajā noziegumā, atzīst, apzinās un nožēlo ne tikai oficiālā un formālā, bet arī sirdsapziņas līmenī – bez absurdām, aizspriedumainām un diskriminējošām atrunām, kādas joprojām ir sastopamas un pat gūst atzinību Latvijas kultūrvīdē. Tāpēc būtiska praktiska un simboliska nozīme ir 2022. gadā Saeimas pieņemtajam likumam par labas gribas atlīdzinājumu jeb likumu par restitūcijas laikā neatgūtā īpašuma vērtības atlīdzinājumu Latvijas ebreju kopienai. Likums pēc vairāk nekā trīs desmitgades ilgstošām, tostarp holokausta neizpratni demonstrējošām un pat antisemitiskām diskusijām, pieņemts, lai likvidētu vēsturiskās netaisnīgās sekas, kas radušās nacistiskā totalitārā režīma īstenotā holokausta un padomju komunistiskā totalitārā režīma darbības rezultātā Latvijas teritorijā.

Smagās vēsturiskās pieredzes atcerēšanās un kritiska tās izvērtēšana dod iespēju izprast daudzus savu šodienas attieksmju iemeslus un palīdz identificēt tos diskursus, kurus vēl joprojām tieši vai pastarpināti un apzināti vai neapzināti ietekmē dažādi kultūras uzslāņojumi. Ikvienai sociālai grupai, lai tā spētu izprast savu identitāti, nepieciešama skaidra izpratne par visiem aspektiem, kas tieši vai netieši veido tās identitāti, tai skaitā – grupas sociālo atmiņu. Šādas diskusijas neietver tikai pagātnes interpretācijas, tā vienlaikus ir sarunas par valsti, nāciju, identitāti, nākotni. Šādas domu apmaiņas tagad ietver arī jautājumu par holokaustu. Debates, kā tādos gadījumos ierasts, ir

daudzšķautņainas un kaismīgas, bet tās notiek. Lai gan vērtējumi ir pretrunīgi un dažkārt noraidījuma ir vairāk nekā pieņemšanas, holokausts kļūst par kultūras kanonu Latvijā.

LITERATŪRA

- ADL/Global 100. (2023). *An Index of Anti-Semitism*. Anti-Defamation League. <https://global100.adl.org/map>
- Amar, T. C. (2014). A Disturbed Silence: Discourse on the Holocaust in the Soviet West as an Anti-Site of Memory. In: M. David-Fox, P. Holquist, A. M. Martin (eds). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, pp. 158–183.
- Assmann, A. (2004). Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past. In: E. J. Christian, D. Midgley (eds). *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German-Speaking World Since 1500*. Oxford: Peter Lang, pp. 19–37.
- BBC. (2002, November 29). Latvia unveils Holocaust memorial. *BBC News: World Edition*. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2529275.stm>
- Bergmanis, A. (2011). *Zemcilvēka piezīmes*. Rīga: Latvijas ebreju draudžu un kopienu padome.
- Bērziņš, D. (2016). No vēstures profesora propagandists? *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1 (98), 183–195.
- CHOL (2021). Conversation nr. 13 in the cycle “Conversations on the History of the Occupation of Latvia”. <https://www.youtube.com/watch?v=mYh-27xGa9o>
- Berzin'sh, D. (2013). Social'naja pamjat' holokosta v populjarnoj kul'ture Latvijskoj SR: analiz nekotoryh jarkih primerov. V.: C. Amosova (red.). *Utrachennoe sosestvo: Evrei v kul'turnoj pamjati zhitelej Latgalii. Materialy jekspedicii 2011–2012 gg.* Moskva: Centr nauchnyh rabotnikov i prepodavatelej iudaiki v VUZah “Sjefer”; Muzej “Evrei v Latvii”, str. 334–356.
- Dean, M. (2004). Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe. In: D. Stone (ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 120–140.
- Dribins, L. (2002/1996). *Ebreji Latvijā*. 2. izd. Rīga: Elpa.
- Dribins, L. (2007). Ebreji Latvijā. In: L. Dribins (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Eglītis, D., Kelso, M. (2018). Ghost heroes: Forgetting and remembering in national narratives of the past. *Acta Sociologica*, 62, 270–283.
- Esposito, E. (2008). Social Forgetting: A Systems-Theory Approach. In: A. Erll, A. Nünning (eds). *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin; New York: de Gruyter, pp. 181–190.
- Ezergailis, A. (1988). Arāja komanda. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 10, 113–130.
- Ezergailis, A. (1996). *The Holocaust in Latvia, 1941–1944: The Missing Center*. Rīga: The Historical Institute of Latvia.
- Ezergailis, A. (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā*. Rīga: Latvijas vēstures institūts.

- Gorbunovs, A. (1992). Uzruna ebreju genocīda upuru piemiņas dienā Rumbulā. *Jaunā Gaita*, 2 (187), 44.
- Ivanovs, A. (2011). Latvija Otrajā pasaules karā: izpētes gaita Latvijas jaunāko laiku historiogrāfijā, izpētes rezultāti un perspektīvas. In: D. Bleiere (sast.). *Otrais pasaules karš un Latvija: notikumi un sekas. 20. gadsimta 40.–60. gadi. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2011. gada pētījumi un zinātniskās konferences "Latvijas armijas iznīcināšana, 1940.–1941. gads" referāti, 2011. gada 14. jūnijs, Litene. 27. sēj.* Rīga: Zinātne, 15.–46. lpp.
- Ivanovs, I. (2003). Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments: historiogrāfijas konceptuālais līmenis. In: I. Šķiņķe (sast.). *Padomju okupācijas režīms Baltijā. 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas.* Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 59.–70. lpp.
- Kangeris, K. (2010). Western Pressure in the Writing of Latvian History. In: B. Metuzale-Kangare (ed.). *Inheriting the 1990s: The Baltic Countries.* Uppsala: Uppsala University Press, pp. 191–198.
- Kangeris, K., Neiburgs, U., Vīksne, R. (2016). *Aiz šiem vārtiem vaid zeme.* Salaspils nometne 1941–1944. Rīga: Lauku Avīze.
- Kintsler, L. (2022). *Come to This Court and Cry: How the Holocaust Ends.* London: Bloomsbury, pp. 97–98.
- Konohovs, A. (2018, 8. maijs). Latviešu karavīru piemiņai flāmu Zedelgemā top brīvības laukums un bišu strops. LSM. <https://www.lsm.lv/raksts/zinas/arzemes/latviesu-karaviru-pieminai-flamu-zedelgema-top-brivibas-laukums-un-bisu-strops.a277612>
- Krupņikovs, G. (1994, 26. febr.). Robežas, ko nedrīkstētu pārkāpt. *Diena*. <http://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#issue:2306>
- Latvijas Okupācijas muzejs (2021, 8. dec.). *Latvijas Okupācijas muzeja viedoklis par Zedelgema pašvaldības organizētās darbnīcas ekspertu nostādnēm.* <https://web.archive.org/web/20211208105150/https://okupacijasmuzejs.lv/lv/aktualitates/latvijas-okupācijas-muzeja-viedoklis-par-zedelgema-pasvaldibas-organizetas-darbnicas-ekspertu-nostadnem-1070>
- Latvijas Republikas Augstākā Padome. (1990, 19. sept.). *Par genocīda un antisemitisma nosodījumu un nepieļaujamību Latvijā.* Rīga: LRAP. <http://likumi.lv/doc.php?id=72591>
- Latvijas Universitātes Jūdaikas studiju centrs. (2023). *Holokausta memoriālās vietas Latvijā.* <http://memorialplaces.lu.lv/karte/>
- Latvijas Universitātes Jūdaikas studiju centrs. (2023). *Latvijas ebreji: vārdi un likteņi, 1941–1945.* names.lu.lv.
- Latvijas Valsts prezidents (2023). *Vēsturnieku komisija.* Sk.: <https://www.president.lv/lv/vesturnieku-komisija>
- LBPCVS (2021). *The Legacy of the British PoW Camp on the Vloethemveld Site.* <https://www.belgiumwwii.be/de/debatten/the-legacy-of-the-british-pow-camp-on-the-vloethemveld-site.html>
- Levi, P. (1989). *The Drowned and the Saved.* New York: Summit Books.
- Levy, D., Sznaider, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age.* Philadelphia: Temple University Press.

- Longerich, P. (2010). *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. New York: Oxford University Press.
- Löwe, H. D. (2011). Antisemitism in Russia and the Soviet Union. In: A. Lindemann, R. S. Levy. *Antisemitism: A History*. New York: Oxford University Press, pp. 166–195.
- LR Saeima. (1996, 27. augusts). Deklarācija par Latvijas okupāciju. *Latvijas Vēstnesis*. <http://lpra.vip.lv/deklaracija.html>
- LSM.lv Ziņu redakcija (2022, 30. maijs). Latvija protestē pret Beļģijas pašvaldības nolūku noņemt Latvijas karagūstekņiem veltītu pieminekli. *LSM*. <https://www.lsm.lv/raksts/zinas/arzemes/latvija-proteste-pret-belgijas-pasvaldibas-nolu-ku-nonemt-latvijas-karagustekniem-veltitu-pieminekli.a459140/>
- Margalit, A. (2004). *The Ethics of Memory*. Cambridge [etc.]: Harvard University Press.
- Margolin, M. (2011). *Holokost v Latvijā. "Ubit' vseh evreev!"* Moskva: Veche.
- Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. Rīga: Rīgas ebreju kopienas muzejs "Ebreji Latvijā"; LU Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Neiburgs, U. (2011). Latviešu militārie formējumi PSRS un Vācijas bruņotajos spēkos Otrajā pasaules karā. In: U. Neiburgs, V. Zelče (red.). (*Divas puses. Latviešu kara stāsti: Otrās pasaules karš karavīru dienasgrāmatās*. Rīga: Mansards, 60.–67. lpp.
- Onken, E. C. (2007). The Politics of Finding Historical Truth: Reviewing Baltic History Commissions and Their Work. *Journal of Baltic Studies*, 38 (1), 109–116.
- Pettai, E. C. (2011). The Convergence of Two Worlds: Historians and Emerging Histories in the Baltic States. In: M. Housden, D. J. Smith (eds). *Forgotten Papers in Baltic History: Diversity and Inclusion*. New York: Rodopi, pp. 263–280.
- Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. Louisville: Westminster John Knox Press.
- Rozenšteine, A., Saulītis, A., Silīņa, G., Zelče, V. (2011). 16. marts – konfrontācijas un piemiņas diena. In: N. Muižnieks, V. Zelče. *Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs*. Rīga: Zinātne, 145.–170. lpp.
- Skultans, V. (1997). Theorizing Latvian Lives: The Quest for Identity. *The Journal of the Royal Anthropology Institute*, 3 (4), 761–780.
- Sokolov, B. (2009). The Baltic States during the Second World War in the Public Opinion of Modern Russia. In: Dz. Ērglis (sast.). *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences "Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)" materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 24. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 432.–439. lpp.
- Stone, D. (2016). The Contexts of Memory. In: *The Presence of the Holocaust in society, politics and culture, 1970–2015, UCL Institute of Education*. London, July 19–21, 2016: Abstract Book. London: The Wiener Library.
- Stranga, A. (2006). Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā. In: Dz. Ērglis (sast.). *Holokausts Latvijā. Starptautiskās konferences materiāli, 2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga, un 2004.–2005. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 18. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 13.–32. lpp.
- Stranga, A. (2006). Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā. In: Dz. Ērglis (sast.). *Holokausts Latvijā. Starptautiskās konferences materiāli*,

2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga, un 2004.–2005. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 18. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 13.–32. lpp.
- Stranga, A. (2007/2001). Latvijas sabiedrības attieksme pret holokaustu. In: Dz. Ērglis, (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 30.–35. lpp.
- Ulmanis, G. (2007/2000). Priekšvārds. Valsts prezidenta Gunta Ulmaņa uzruna. In: D. Bleiere, I. Šķiņķe (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga*. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 15.–16. lpp.
- Veselle, L. (2020). Aknīstē atklāts piemiņas akmens holokausta upuriem. *LSM.lv*. <https://www.lsm.lv/raksts/dzive--stils/vesture/akniste-atklats-pieminas-akmens-holokausta-upuriem.a379448/>
- Vestermanis, M. (1988, 25. nov.). Cilvēcībai bija jāklusē. *Literatūra un Māksla*, 6.
- Vestermanis, M. (1991, 22. Juni). Es geht das Warum un das Wie. *Die Tageszeitung*.
- Vestermanis, M. (1992). Holokausts Latvijā: Historiogrāfisks apskats. J. Prikulis (sast.). *Ārzemju literatūra par Latviju*. Rīga, 122.–135. lpp.
- Vestermanis, M. (1996). Retter im Lande der Handlanger. In: W. Benz, J. Wetzel (Hrsg.). *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS Zeit*. Berlin: Metropol, S. 231–273.
- Vestermanis, M. (sast.). (2002). *Muzeja "Ebreji Latvijā" krājuma materiālu apskats: grāmatas, dienasgrāmatas, vēstules, atmiņas, iespieddarbi, dokumenti*. Rīga: Muzejs "Ebreji Latvijā".
- Viķe-Freiberga, V. (2000). Valsts prezidentes Vairas Viķes-Freibergas runa forumā "Holokausta izglītība, izpēte un pieminēšana" Stokholmā 2000. gada 27. janvārī. *Latvijas Valsts prezidents*. <https://www.president.lv/lv/jaunums/valsts-prezidentes-vairas-vikes-freibergas-runa-foruma-holokausta-izglitiba-izpete-un-pieminasana-stokholma-2000gada-27janvari>
- Viķe-Freiberga, V. (2001, 14. jūn.). 14. jūnijs – Komunistiskā genocīda upuru piemiņas diena. Mēs katrs varējām būt viņu vidū. *Latvijas Vēstnesis*. <https://www.vestnesis.lv/ta/id/25301>
- Vulfsons, M. (1992). Uzruna ebreju genocīda upuru piemiņas dienā Rumbulā. *Jaunā Gaita*, 2 (187), 46.
- Wilhelm, H. H. (1997). "Inventing" the Holocaust for Latvia: New Research. In: Z. Gitelman (ed.). *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 104–122.
- Zelče, V. (2009). Vēsture–atbildība–atmiņa: Latvijas pieredze. In: J. Rozenvalds, I. Ijabs (galv. red.). *Latvija. Pārskats par tautas attīstību, 1999/2009: Atbildīgums*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts, 42.–54. lpp.